

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ШУМЕЙКІНА АЛЛА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2'367.625

**БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ДІЄСЛІВ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: академік АПН України,
доктор філологічних наук, професор

ГРИЩЕНКО Арнольд Панасович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
СТЕПАНЕНКО Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка, завідувач
кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
АЛТИЦЕВА Леся Юріївна,
Київський національний лінгвістичний
університет, доцент кафедри загального та
українського мовознавства.

Захист відбудеться **“18”** вересня 2007 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий **“1”** серпня 2007 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На сучасному етапі розвитку мовознавства семантичні дослідження, що охопили усі рівні мови, стали одним з провідних лінгвістичних спрямувань. У сфері лексикології увагу дослідників привертає проблема переносного значення слова, яка у наш час розробляється в руслі таких лінгвістичних напрямків, як семасіологія, когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика, стилістика, теорія лексикографії та ін. Вивчення співвідношень прямого значення з метафорично і метонімічно мотивованими переносними значеннями спрямовується на розкриття механізму вторинної номінації як засобу розвитку семантичної структури слова. Традиційно у лінгвістиці цей процес розглядається як багатозначність.

У східнослов'янській та зарубіжній лінгвістиці до цієї проблеми зверталися Н.Д. Аругюнова, Р.О. Будагов, В.Г. Гак, І.Г. Ольшанський, О.М. Селіверстова, І.В. Сентенберг, Г.А. Уфимцева, Дж. Лайонз, С. Ульман та ін. Вивченню регулярної полісемії, системних зв'язків між первинним і вторинними значеннями присвятили свої праці Ю.Д. Апресян, М.В. Нікітін, Л.О. Новиков, А.П. Чудинов, Д.М. Шмельов та інші мовознавці. В українському мовознавстві проблема полісемії розроблялася переважно на матеріалі іменників (В.С. Ващенко, А.П. Грищенко, М.П. Кочерган, Л.А. Лисиченко, Ж.П. Соколовська, О.О. Тараненко та ін.) та прикметників (О.Є. Марцинківська, Г.В. Межжеріна, А.М. Шамота, О.П. Штонь та ін.).

Проте, незважаючи на значні напрацювання з названої проблеми, на сьогодні не з'ясовано питання про внутрішню впорядкованість (ієрархію) значень полісемантичних слів. Хоча дієсловам більшою мірою, ніж іншим частинам мови, властива здатність до значеннєвого оновлення та розширення семантичного обсягу, багатозначність дієслів залишається досі найменш вивченою лінгвістичною проблемою, зокрема недостатньо з'ясовано особливості розвитку багатозначності дієслів з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта.

Звернення до названих дієслів як основного предмета дослідження багатозначності вмотивоване тим, що їхнє значення характеризується високим ступенем динамічності та варіативності і по-різному представлене в сучасній українській мові (як у системі), у мовленнєвій діяльності (нормі) і в мовленнєвому акті (тексті).

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена стійким інтересом сучасної лінгвістики до проблем аналізу лексико-семантичної системи мови та важливістю всебічного дослідження семантичних структур багатозначних дієслів, виявлення чинників, що зумовлюють дієслівне варіювання, та закономірностей перетворень у сфері вторинної номінації. Значеннєве наповнення і динаміка семантичних меж дієслова, своєрідність значень та форми їх зв'язку в дієслові потребують всебічного й ґрунтовного розгляду на засадах теорії валентності.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковою проблемою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Теоретичні і лінгводидактичні проблеми граматики та лексикології”. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 26 травня 2005 року) та схвалена Координаційною радою „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 18 від 17 червня 2005 року).

Об'єктом дисертаційного дослідження є дієслова конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта, згруповані у межах цих лексико-семантичних груп як категорійно-лексичними семами ‘створювати’, ‘руйнувати’, ‘пошкоджувати’ об'єкт, так і специфічним набором диференційних семантичних ознак.

Предметом аналізу є вторинні переносні значення дієслів конкретної фізичної дії та виявлення шляхів утворення лексико-семантичних варіантів.

Метою роботи є з'ясування механізму розвитку багатозначності дієслів конкретної фізичної дії, специфіки семантичних відношень між значеннями та чинників розвитку переносних семем.

Для досягнення цієї мети ставилися такі **завдання**:

- 1) з'ясувати теоретичні проблеми лексичної полісемії, розкрити сутність багатозначності, виявити закономірності її розвитку;
- 2) дослідити та описати семантичну структуру досліджуваних багатозначних дієслів;
- 3) проаналізувати параметри синтагматичних та парадигматичних особливостей дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта, встановити взаємозв'язок цих характеристик;
- 4) визначити валентнісні характеристики і дистрибутивну програмованість дієслів конкретної фізичної дії залежно від їхньої семантики;
- 5) виявити та описати лексико-семантичні варіанти багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта;
- 6) дослідити умови і механізми розвитку нових значень у дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування та пошкодження об'єкта;
- 7) описати узуальні, оказіональні, архаїчні, сленгові значення дієслівних лексем;
- 8) з'ясувати особливості функціонування розглядуваних полісемічних дієслів конкретної фізичної дії у синтаксичних побудовах.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта і мета дослідження зумовили використання як основних описового методу, на підставі якого узагальнюються спостереження над зібраним фактичним матеріалом (опис значеннєвої парадигми дієслів), і методу компонентного аналізу (виділення лексико-семантичних груп і підгруп дієслів, визначення семної структури дієслівних

значень, встановлення категорійно-лексичних, диференційних, експліцитних та імпліцитних семантичних ознак, визначення валентнісних та інтенційних характеристик дієслова). Як додаткові у дисертаційному дослідженні використовувалися дистрибутивний метод, на підставі якого визначаються загальні й часткові можливості сполучуваності дієслів відповідних ЛСГ, а також функціональний (простежується функціонування розглядуваних лексико-семантичних варіантів дієслів у синтаксичних побудовах). Крім того, у дослідженні застосовано метод моделювання, який дозволяє представити семантичну структуру кожного дієслова формулою.

Джерела фактичного матеріалу. Матеріалом дослідження слугували дієслівні лексеми української мови, зафіксовані в Словнику української мови в 11-ти томах; у Великому тлумачному словнику сучасної української мови. Для уточнення семантики дієслів був використаний Словарь української мови за редакцією Б.Д. Грінченка, Українсько-російський словник у 6-ти томах, Фразеологічний словник української мови в 2-х томах, синонімічні, діалектні та сленгові словники. Аналіз конкретних значень дієслів здійснювався на прикладах речень, дібраних шляхом суцільної вибірки з текстів художнього, публіцистичного і наукового стилів та словників української мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у дисертації вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено значеннєву парадигму багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення, зруйнування і пошкодження об'єкта, що розширює систему значень, зафіксованих у Словнику української мови в 11-ти томах. Уперше розглядалися не лише узуальні, а й okazіональні, сленгові та архаїчні значення, що є елементами сучасної мовної системи. Новою є також спроба системного опису денотативних, конотативно-денотативних і конотативних значень та чинників їх формування.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленому осмисленні семантичних структур багатозначних дієслів конкретної фізичної дії, що дозволить виявити чинники та закономірності формування вторинних значень дієслів, прогнозувати появу нових значень та уніфікувати їх опис. Дослідження лексико-семантичних варіантів дієслів поглиблює семасіологічну теорію в царині семантичних варіювань дієслівних предикатів у мовленнєвій діяльності, уможлиблює упорядкування системи дієслівних значень української мови, накреслює перспективи дослідження інших лексико-семантичних груп дієслів, вивчення закономірностей співвідношення семантичних і синтаксичних характеристик дієслова як лексико-граматичного класу слів особливого типу.

Практична цінність дослідження. Положення та матеріали дисертації можуть знайти застосування у лекційних та практичних курсах з сучасної української літературної мови, а також у спецкурсах і спецсемінарах із лексикології, лексикографії та стилістики української мови. Результати дослідження можуть бути корисними при створенні навчальних і методичних посібників для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів, у лексикографічній практиці укладання словників різних типів, а також можуть бути залучені для розробки принципів

автоматичного аналізу тексту, машинного перекладу статистичних досліджень системи лексики і закономірностей її функціонування. Лінгвістичну і прикладну цінність має дослідження сполучуваності дієслів у практиці укладання частотних словників.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів, наукових семінарах кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2004 –2007 рр.), на IV-й міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених „Шевченківська весна” (Київ, 2–3 березня, 2006 року); на міжнародній науковій конференції до 75-річчя доктора філологічних наук, професора С.В. Семчинського (Київ, 17–18 травня, 2006 року), на IX-й Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 25–27 квітня, 2006 року), на IX-й міжнародній науковій конференції „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 26–28 вересня, 2006 року), на I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та молодих науковців „Україністика: нові імена у науці” (Горлівка, 2–3 листопада, 2006 року), на Всеукраїнській науковій конференції „Іван Ковалик і сучасне мовознавство” (Івано-Франківськ, 15–16 травня 2007 року).

Зібраний та описаний матеріал дисертаційного дослідження впроваджено у практику викладання курсу сучасної української літературної мови, стилістики, культури мовлення та лінгвістичного аналізу тексту студентам Кримського гуманітарного університету (довідка про впровадження № 137 від 02.04.07 р.), учням середньої загальноосвітньої школи № 7 м. Ялти (довідка про впровадження № 61 від 02.04.07 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 8 публікаціях, із них 5 – у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків за розділами, загального висновку, списку використаної літератури, списку джерел і додатків. Обсяг дисертації без додатків, списку літератури, списку джерел становить 190 сторінок, загальний обсяг роботи – 245 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі розкрито стан наукової проблеми у сучасному мовознавстві, обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, вказано на її зв'язок з науковими програмами та планами, сформульовано об'єкт, мету й завдання дослідження, з'ясовано наукову новизну, теоретичну і практичну цінність матеріалів та результатів дисертаційного дослідження, окреслено структуру дисертаційної праці.

У першому розділі „Теоретичні проблеми лексичної полісемії” доведено, що багатозначність – це мовна універсалия, природний та універсальний вияв мови і мислення, пов’язаний із психічної здатністю людини узагальнювати. Застосування знака до нових потреб або старих виразів до нового означуваного є однією із засад організації та функціонування словникової системи мови.

Багатство парадигматичних і синтагматичних зв’язків дієслів конкретної фізичної дії (КФД) зумовлює складність їх значеннєвої структури, залежність семантики дієслів від цих характеристик, насамперед від синтагматичних зв’язків (М.П. Кочерган, І.І. Мещанінов, Р.В. Туркіна, Г.А. Уфимцева та ін.). Указуючи на тісну залежність між кількістю, характером значень та актантною структурою дієслова, Л.О. Кожевникова розвиток багатозначності дієслова пов’язує з різним заповненням валентнісної моделі у рамках мікроконтексту, тобто речення.¹ За таких умов іменники у ролі суб’єкта та об’єкта при дієслові стають не тільки його граматичною, але й лексичною характеристикою. Сполучуваність і значення дієслова утворюють діалектичну єдність: значенням визначається потужність сполучуваності лексичної одиниці, однак будь-які якісні чи кількісні зміни валентності дієслова впливають на значення, зумовлюючи його розширення, звуження чи перенесення, отже, зміни дієслівної семантики відбуваються за рахунок інновацій сполучуваності.

На розвиток системи значень дієслова КФД впливають лексичні та граматичні чинники: семасіологічна основа дієслова як частини мови, тобто наявність у дієслова широкого інформаційного потенціалу; семантика суб’єкта та об’єкта дії; різноманітність синтаксичних, зокрема суб’єктних, об’єктних, інструментальних та ін. зв’язків. У зв’язку з тим, що суб’єктно-об’єктні зв’язки дієслова тісно взаємодіють з його видовою характеристикою, варіативність дієслівної семантики зумовлюється й префіксальною валентністю дієслів. Специфіка дієслівної багатозначності визначається не тільки якісними, а й кількісними показниками, зокрема частотністю вживання дієслова.

Зміни у лексиці мають переважно системний характер, бо лексика – це система взаємопов’язаних елементів. Говорячи про мовну полісемічну модель, дослідник обов’язково має на увазі семантичну аналогію, яка забезпечує розгортання цієї моделі та утворення того чи іншого напрямку регулярної полісемії.²

У роботі проаналізовано характер зв’язків між значеннями полісемантичної лексеми. Установлено, що лексико-семантична структура багатозначного слова – це сукупність усіх лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) слова, що перебувають між собою в парадигматичних відношеннях та залежно від ступеня семантичної близькості до прямого значення характеризуються

1. Кожевникова Л.А. Глагольная валентность и контекст // Лингвистика текста: Сб. науч. ст. / Редкол. А.И. Волокитина (отв. ред.). – Куйбышев: КГУ, 1976. – С. 62.

2. Тараненко О.О. Полісемантичний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 10.

або слабким ступенем семантичної пов'язаності (*поняттєва* полісемія), або сильним ступенем пов'язаності та збереженням семантичної тотожності (*функціональна* полісемія). Розглянувши зміст понять „лексема”, „семема”, „сема”, було з'ясовано, що сукупність сем утворює семему, якій у плані вираження відповідає лексема у конкретному значенні. Експлікація сем здійснюється переліком виділених та відображених у свідомості ознак предмета, ситуації, явища та ін., позначуваних тим чи іншим словом.

Семантичне варіювання слів зумовлюється здатністю одних сем посилюватися, наголошуватися, а інших – згасати, відступати на другий план, нейтралізуватися. Активізуватися можуть як денотативні, предметно-логічні семи (тоді у слова розвивається денотативне значення), так і конотативні (семи оцінки, емоції, експресії, функціонально-стилістичні, фонові семи, які виникають на основі певних асоціацій і сприяють появі конотативних значень). Активізація одночасно конотативних і денотативних сем зумовлює формування конотативно-денотативних значень. Семантичні перетворення у семному складі значення, що відбуваються у процесі формування нової семантики слова, зумовлюються комунікативним завданням і не можуть бути зведені до єдиної формули, бо актуалізуватися можуть як ядерні диференційні, так і периферійні семи.

Ядро семантичної структури дієслова становлять узуальні значення, периферію утворюють архаїчні, сленгові та оказіональні семантичні деривати лексеми.

Розвиток вторинних семантичних дериватів у дієслів конкретної фізичної дії більшою мірою зумовлений семантико-валентнісними чинниками, ніж логіко-поняттєвими чи позамовними чинниками. Валентність дієслова, яка відбиває зв'язок дії з предметами різних тематичних груп, з одного боку, є чинником виникнення полісемії, а, з іншого, – тісно пов'язана з інтенціоналом (смыслом) самого дієслова, виявляючи при цьому залежність від його семантики, тобто від властивих відповідному дієслову семантичних множників.

Сигніфікативно-денотативний характер дієслів передбачає визначення їх семантики на основі урахування взаємодії парадигматичних і синтагматичних векторів структурної організації лексики. Дослідження семантичної структури полісемантичного дієслова передбачає опис та аналіз двох типів смислових зв'язків – лексичних і синтаксичних, оскільки частина семантичних дериватів у процесі творення набуває нової синтаксичної валентності.

У другому розділі „Семантична структура та функціонування багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта” обґрунтовано виділення семантичних підгруп у межах лексико-семантичної групи (ЛСГ) дієслів створення об'єкта; охарактеризовано валентнісні властивості дієслів, спрямованих на створення об'єкта; проаналізовано особливості функціонування предикатів створення у структурі речення. Здійснено аналіз семантичних структур багатозначних дієслів трьох лексико-семантичних підгруп з семантикою створення об'єкта:

визначено та описано ядерні і периферійні семми дієслів; проаналізовано контекстуальні умови функціонування ЛСВ; схарактеризовано зв'язки між значеннями у структурі лексем та мотивацію кожною семми.

У тлумаченні дієслівного значення потребують визначення насамперед такі його складові: 1) основний семантичний компонент (родове значення, категорійно-лексична сема, поняттєва основа, через яку встановлюється належність дієслова до певного таксономічного класу); 2) семи суб'єкта та об'єкта дії, що безпосередньо формують семантику дієслова; 3) диференційні семи зі значенням способу, знаряддя, матеріалу, засобу, характеру дії тощо; 4) додаткові адвербіальні конкретизатори дієслівної дії, що доповнюють і уточнюють семантику дієслова.

Спільною, чи інтегральною, ознакою, на основі якої дієслова об'єднуються в цю ЛСГ, виступає категорійно-лексична сема мети дії 'створювати/робити/будувати/ставити'. Конкретизація семантичної теми створення відбувається через лексичні категорії суб'єкта та об'єкта, способу, матеріалу і знаряддя дії.

Онтологічні типи створюваних об'єктів-артефактів визначаються в основному метою самої дії. Відповідно до класів створюваних об'єктів дієслова з конструктивною семантикою можна поділити на такі лексико-семантичні мікрополя: 1) підгрупа дієслів з семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою довжини” (*гатити, городити, крити, мостити*); 2) підгрупа дієслів з семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою висоти” (*будувати, мурувати*); 3) підгрупа дієслів з семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою глибини” (*копати, колупати, рити, копирсати, довбати, шпортати*).

Через те, що саме в контексті відбувається актуалізація значення дієслова, синтагматичне оточення є найефективнішим засобом розкриття семантики слова, тому показ сполучуваності не менш важливий для характеристики значення слова, ніж саме його тлумачення. Значення дієслова можна розмежувати, врахувавши одночасно його праву і ліву сполучуваність, тобто сполучуваність з іменниками в позиції суб'єкта та об'єкта. Значущими виступають також інші адвербіальні характеристики дії: локальні, часові, якісні ознаки, без яких дієслово може сприйматися як неповно реалізоване. Для того, щоб визначити характеристики сполучуваності дієслова, треба встановити повний набір його поширювачів, значущих для реалізації семантики дієслівної лексеми. Валентнісні показники багатозначних дієслів визначаються стосовно кожного конкретного значення, бо навіть відтінки значень можуть відрізнятися кількістю, семантикою і способом оформлення поширювачів.

Семантична структура дієслова *гатити*, первинним значенням якого є Д1 „робити гатку або греблю, відгороджуючи воду”, охоплює 14 значенневих складників: Д1Д2^КД1_{фраз/розм}К1_{фраз}К2_{фраз}Д3_{розм/заст}Д4_{розм}Д5_{жарг}Д6_{розм}^КД2_{розм/заст}^КД3_{розм}^КД4Д7_{заст}^КД5_{сленг}. На формування нових значень лексеми *гатити* впливають як екстралінгвальні, позамовні

чинники, зокрема соціальні, культурно-історичні умови (ЛСВ „бити”), так і власне мовні фактори, серед яких основними є такі: 1) функціональне ускладнення первинного значення (семема „прокладати гатку через болото”); 2) багатократний характер дії та актуалізація імпліцитної семи інтенсивності (ЛСВ „ударяти, стукати у щось”, „стріляти”, „танцювати”, „просити високу ціну”); 3) експлікація потенційної семи кількісної характеристики матеріалу дії (ЛСВ „накладати що-небудь у великій кількості”, „запруджувати, заповнювати великою кількістю чого-небудь”); 4) розщеплення семи кількісної характеристики матеріалу дії та її модифікація у сему кількості (семема „дуже багато чого-небудь”); 5) нейтралізація родової семи та активізація семи способу дії (ЛСВ „витрачати що-небудь марно”); 6) метафоричне перенесення та фразеологізація контекстного оточення лексеми (семема „малопритатний чи зовсім непридатний для чого-небудь доброго”, „дорожити ким-, чим-небудь”); 7) метафоричне перенесення на основі функціональної подібності двох дій (ЛСВ „загороджувати”).

Лексико-семантичну парадигму полісемантими **будувати**, первинною семемою якої є Д1 „споруджувати, зводити яку-небудь будівлю”, становлять 10 значень: Д1Д2К1К2К3_{фраз}К4_{фраз}Д3_{рідко}Д4^КД1_{рідко}^КД2_{оказ}. Аналіз семантичної структури лексеми *будувати* показав, що дієслово зберігає родову сему в усіх своїх семантичних проявах. Семантичним формантом наявних у значеннєвій структурі дієслова *будувати* поширювальних значень виступає первинна номінативна семема Д1. Перевага денотативних значень над конотативними у семантичній структурі дієслова *будувати* свідчить про великий потенціал цього вербатива щодо реалізації номінативної функції; експресивної функції дієслово не виконує. Лексико-семантичні варіанти дієслова *будувати* розрізняються не лінгвістичними ознаками, а предметно-логічними зв'язками, тобто на перший план виступають відмінності, пов'язані з розрізненням явищ дійсності. На мовному рівні формування вторинних ЛСВ дієслова *будувати* пов'язане зі зміною об'єкта на позначення предмета позамовної дійсності: об'єктна сполучуваність дієслова змінюється у напрямку від конкретних актантів до абстрактних за незмінності суб'єкта дії та його характеристик. Подібно до дієслів *гатити*, *будувати* розширили свою первинну семантику лексеми *городити*, *крити*, *мостити*, *мурувати*, *копати*, *рити*, *колупати*, *копирсати*, *довбати*, *шпортати*.

Дослідження семантичних структур та умов функціонування дієслів КФД виявило, що для дієслів із семантикою „створювати об'єкт з параметричною характеристикою довжини” характерна поняттєва полісемія. У семантичних структурах досліджуваних лексем метонімічні значення домінують над метафоричними. Метонімічні деривати виникають на основі результативно-наслідкових відношень. Метафоричні перенесення зумовлені варіюванням об'єктної валентності дієслова, рідше суб'єктної, синтаксичним контекстом, актуалізацією експліцитних та імпліцитних сем.

Дієсловом із семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою висоти” властива функціональна багатозначність, бо їхні ЛСВ не виходять за межі однієї поняттєвої сфери. Формування метафоричних значень зумовлене субкатегорійним варіюванням семи об’єкта у напрямку від конкретного до абстрактного за незмінності характеристик суб’єкта дії. Лексеми цієї підгрупи не мають метонімічних значень.

Дієсловом із семантикою „створювати об’єкт з параметричною характеристикою глибини” притаманна поняттєва полісемія. У семантичних структурах аналізованих лексем кількість метонімічних семем дорівнює кількості метафоричних. Метонімічні деривати формуються на основі результативно-наслідкових та асоціативно-поняттєвих відношень з домінуванням останніх. Метафоричні перенесення ґрунтуються на субкатегорійному варіюванні семи об’єкта у напрямку конкретність/абстрактність, аналогії, перенесенні за зовнішньою подібністю двох дій, актуалізації експліцитних та імпліцитних сем первинного значення, семантичній конденсації. Деякі дієслова цієї підгрупи розвивають метафоричні стилістично знижені сленгові значення.

У третьому розділі „Семантична структура та функціонування багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з семантикою зруйнування і пошкодження об’єкта” обґрунтовано виділення лексико-семантичних підгруп у межах ЛСГ дієслів зруйнування і пошкодження об’єкта; схарактеризовано валентнісні властивості дієслів, спрямованих на зруйнування і пошкодження об’єкта. Описано особливості семантичної організації дієслів: визначено ядерні і периферійні семеми дієслів; проаналізовано контекстуальні умови функціонування ЛСВ; охарактеризовано зв’язки між значеннями у структурі лексем та мотивацію кожної семеми; виявлено закономірності полісемії лексико-семантичних підгруп дієслів з семантикою зруйнування і пошкодження об’єкта.

Ядро цієї лексико-семантичної групи дієслів становить архісема ‘руйнування’, яка корелює з поняттям деструкції, що є результатом мисленнєвого узагальнення сутнісних ознак типового фрагмента руйнівної дії на предмет позамовної дійсності. Дієслова з семою руйнування об’єкта – це складові континууму вербативів конкретної фізичної дії, які репрезентують деструктивний вплив на предмет з метою його зруйнування чи пошкодження, у результаті чого якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується його цілісність на рівні макро- чи мікроструктури. Уточнення родових сем зруйнування і пошкодження відбувається за рахунок лексичних категорій суб’єкта та об’єкта, способу, знаряддя, місця, інтенсивності дії.

Відповідно до класів зруйнованих/пошкоджених об’єктів усі дієслова з семантикою деструкції можна поділити на лексико-семантичні підгрупи: 1) підгрупа дієслів з семантикою „руйнувати, обертати на руїни, знищувати об’єкт” (*руйнувати, нищити, троцити, громити, крушити*); 2) підгрупа дієслів з семантикою „розділяти об’єкт на частини” (*різати, сікти, рубати, краяти, тяти, кремсати*); 3) підгрупа дієслів з семантикою „обробляти поверхню об’єкта” (*пиляти, стругати, тесати, кувати, клепати*); 4) підгрупа дієслів з семантикою „розбивати, роздрібнювати об’єкт”

(*гризти, дробити, кришити*); 5) підгрупа дієслів з семантикою „встромлювати, натискати, проколювати об’єкт” (*колоти, тикати, шпигати, шпиняти, штрикати*); 6) підгрупа дієслів з семантикою „змінювати структуру поверхні об’єкта” (*свердлими, буравити*); 7) підгрупа дієслів з семантикою „температурно впливати на об’єкт” (*топити, плавити, варити*).

Лексико-семантична парадигма полісемантими **руйнувати**, первинним значенням якої є Д1 „ламаючи, розбиваючи і т. ін., розвалювати що-небудь”, містить 14 значенневих складників: Д1Д2Д3Д4Д5Д6Д7Д8К1К2К3К4К5К6_{оказ}. Дослідження семантичної структури лексеми показало, що у семантиці дієслова відбулося два типи змістових трансформацій:

1. Перша трансформація пов’язана зі зміною денотативних реалій і актантного оточення дієслова: розширення сфери співвіднесеності з предметами зовнішнього світу збільшує семантичний обсяг дієслівної лексеми: 1) „скасовувати, стирати з лиця землі”: [Ономай:] *Я міг би прилучитись до ахейців, і зруйнувати Трою, і забрати тебе в полон...* (Л.Українка); 2) „примушувати що-небудь розпадатися, змінювати будову, склад”: *Вона [людина] може зруйнувати це небо, хоча й не може його створити знов* (О.Гончар); 3) „порушувати нормальну діяльність, функціонування яких-небудь органів; вадити здоров’ю”: *Лікарі усіх часів знали: смуток, страх, туга руйнують людський організм, наближають старість...* (З підручника) та ін.

2. Друга семантична модифікація пов’язана з перенесенням імені з колишнього денотата на новий за асоціацією подібності попереднього денотата з новим, але збереженням сигніфікату – родової семи деструкції – та переузгодженням денотативних сем за умови перенесення конкретних актантів на абстрактні актанти. Денотативні семи приписуються абстрактним іменам як їх конотації, внаслідок чого стають можливими нові переносні вживання конкретного дієслова: 1) „примушувати зникати що-небудь”: *Усе те, що було в Марійки доброго, гарного, ніжного і прекрасного, руйнувала її рідна мати своїм чорним характером* (І.Кривуцький); 2) „позбавляти чого-небудь”: *Настя не встигає вимовити й слова, як я нападаюся на неї лавиною звинувачень, що вона зробила непоправну помилку, зруйнувала наші стосунки з Лідєю...* (А.Дністровий); 3) „не давати здійснитися чому-небудь”: *Однак невдовзі Марія Маркович починає руйнувати, сказати б, горизонт сподівань тих непересічних чоловіків, в оточенні яких перебувала...* (В.Агеєва) та ін. Бажаючи позбутися деяких явищ непередметного світу, людина асоціює цей процес з образом усунення якогось конкретного об’єкта. Цим пояснюється набуття абстрактними іменниками в метафоричному словосполученні ознак предметності на зразок: *руйнувати сім’ю, стосунки, віру, сподівання, увагу тощо*.

Лексико-семантичну парадигму дієслова **різати** становлять 37 значень: Д1Д2Д3_{розм}Д4_{розм}Д5Д6Д7Д8Д9_{розм}Д10Д11Д12Д13Д14К1_{фраз}К2_{фраз}К3Д15Д16_{розм}Д17^КД18^КД2_{фраз}^КД3_{фраз}^КД4^КД5_{фраз}^КД6_{розм}^КД7_{розм}^КД8_{фраз}^КД9_{розм}^КД10_{розм}^КД11_{розм}^КД12^КД13_{розм}^КД14^КД15Д19_{сленг}. Для дієслова *різати* характерна множинність охоплення ним явищ дійсності, тобто

найвищий ступінь абстрагування. Воно позначає процеси, які можуть стосуватися різних суб'єктів та об'єктів: „грати” (*різнути на гармонії*), „вбивати” (*різати ворогів*), „загризати (про хижу тварину)” (*ведмідь зарізав корів*), „танцювати” (*гопака різати*), „мучити, дратувати” (*думки різали душу*), „сильно дути” (*вітер ріже*), „оперувати” (*різати ногу*), „залишати сліди на обличчі” (*зморишки порізали чоло*), „неприємно діяти на органи чуттів” (*яскраве світло різало очі*), „говорити” (*різати правду*), „ставити погану оцінку” (*різати на істоті*), „спричиняти біль” (*сорочка різала тіло*) тощо. Дієслову *різати* властива поняттєва полісемія: воно передає процес, стан, дію, що відбувається над предметом чи з предметом, при цьому характер дії узагальнюється, і назва дії приписується ряду класів предметів. Наприклад, завдяки сполученню з іменниками на позначення стану за відсутності звуків у функції об'єкта відбулося перенесення дії з конкретної сфери у сферу звуків. Дієслово *різати*, поєднуючись з іменниками *тиша*, *повітря*, *простір*, розвинуло метафоричне значення ^КД_{фраз} „різко лунати; порушувати тишу різкими звуками”: *Та завтра, коли простори Проріже перша сурма – В задимлений, чорний морок Зберу я тебе сама* (О.Теліга). Внутрішньослівними мотивантами похідних семем дієслова виступають різні семи: мети, способу, характеру, причини, характеру об'єкта дії, перебігу дії у часі та ін.

Семантична структура дієслова **пиляти**, разом із первинним значенням Д1 „розрізати пилкою дерево, камінь”, охоплює 8 семем: Д1Д2^КД1_{розм/пейор}^КД2_{розм/пейор}^КД3_{розм/жарт}^КД4_{розм}^КД5_{розм}^КД6_{оказ}. Аналіз семантичної структури вербатива *пиляти* показав, що похідні семемі цієї лексеми сформувалися різними шляхами: 1) зміною аргументів дії (ЛСВ „виготовляти що-небудь, обробляючи пилкою дерево, камінь”), 2) метафоричним перенесенням дії на основі: звукової асоціації (ЛСВ „грати на музичному інструменті”, „азартно, весело грати на чомусь”) та уособлення (семема „видавати одноманітні різкі звуки (про комах)”, субкатегорійного варіювання семи об'єкта у напрямку від неістоти до істоти (ЛСВ „безперервно дошкуляти, дорікати кому-небудь причіпками, повчаннями”), зовнішньої подібності рухів двох дій, чи зорової асоціації (значення „терти, розтирати”), актуалізації ознаки інтенсивності та багаторазовості дії (ЛСВ „бити”). Установлено, що метафоризація може супроводжуватися аксіологічним оцінюванням – актуалізацією потенційних сем позитивної чи негативної оцінки залежно від того, який зміст закладено мовним колективом у те чи інше діяння. Наприклад, ЛСВ „безперервно дошкуляти, дорікати кому-небудь причіпками, повчаннями” характеризується додатковим імплікованим відтінком пейоративності (осудження): – *Ти мене без ножа ріжеш! Прямо по серцю пиляєш!* – *гірко одказала Пріська* (П.Мирний); *А мати стогне, мати дошкуляє, що Божий день пиляє та й пиляє...* (Л.Костенко).

Лексико-семантична парадигма дієслова **гризти** охоплює 12 семем: Д1Д2Д3_{розм}^КД1_{розм}^КД2_{фраз}^КК1К2_{фраз}^КД3_{фраз}^КД4_{фраз}^КД5^КД6_{оказ}^КД7_{арх}.

Первинним значенням вербатива є Д1 „міцно здавлюючи зубами, роздрібнювати що-небудь тверде”. Дослідження семантичної структури лексеми *гризти* засвідчило, що номінативно-похідні семми дієслова сформувалися внаслідок комунікативно спрямованого посилення однієї з денотативних сем вихідного значення, зокрема семи способу дії (ЛСВ „кусати, здавлювати зубами”), а також через субкатегорійну зміну об’єкта з особи на неособу – комах (ЛСВ „сильно жалити, кусати”). Формування конотативно-денотативних семем лексеми здійснюється шляхом розширення таксономічного класу актантів у ролі об’єктів дії, збереження архісеми і семи ‘фізична дія’ та виникнення аксіологічної асоціації ‘негативна дія’ (ЛСВ „постійно надокучати причіпками, докорами, лайкою”, „дуже, сильно, жорстоко чіплятися до кого-небудь”, „розмивати”, „пошкоджувати когось, щось чим-небудь”, „терти, тиснути”), а також на основі нейтралізації родової семи та активізації потенційної семи образу дії ‘докладати зусиль’ (семема „наполегливо оволодівати знаннями, старанно навчатися”). Поява конотативних семем у структурі лексеми зумовлена втратою дієсловом семи ‘фізична дія’ і набуттям семи ‘психічний вплив’ та актуалізацією прагматичної семи ‘негативна дія’, яка не міститься в інтенціоналі первинного значення, а виникає внаслідок асоціативних уявлень, що підказуються сутністю первинного значення (ЛСВ „мучити, непокоїти”, „дуже, сильно, жорстоко мучити, не давати спокою”). Є підстави твердити, що імпульсом для активізації семи ‘пошкодження об’єкта (фізичне або моральне)’ та появи ЛСВ з відповідною семантикою є сама звукова форма дієслова *гризти*, зокрема фонема [г], [р], [з], що символізують поняття пошкодження. Наприклад: *Журба мене **гризе** нині, Журба **гризла** вчора; Ой, хто не був у чужині, Той не знає горя!* (Я.Головацький); *Нехай **гризуть** дніпрові гострі кручі моє зболіле серце* (В.Стус); *Море било і **гризло** його [старого], як прибережну скелю, він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця* (М.Коцюбинський).

Лексико-семантична парадигма вербатива **колоти**, первинним значенням якого є Д1 „натискати або проколювати чим-небудь гострим, спричиняючи біль”, містить 17 значень: Д1^КД1^КД2Д2Д3Д4_{рідко}Д5^КД3^КД4_{фраз}^КД5_{фраз}^КК1_{фраз}^КД6_{фраз/рідко}^КД7_{фраз}^КД8^КК2^КД9^КД10. Дієслово *колоти* як засіб вторинної номінації служить для позначення негативних явищ у сфері соціальної діяльності людини чи її міжособистісних стосунків, відбиваючи тим самим процес пізнання від конкретного до абстрактного у таких напрямках: 1) від фізичних процесів до фізіологічних станів людини: *Ото як полола колись на вгороді, щось у мене у попереці тріснуло, а тепер **коле** та й **коле**, так і **штрика*** (О.Вишня); 2) від фізичного впливу до морально-емоційного впливу: – *Наш поет, здається, саме зараз **комонує** в голові чергову поемку, – **вколов** Юрка дель Кампо* (Ю.Андрухович); 3) від фізичної дії до зорового сприймання дійсності: *Одні стояли з виглядом покірливих тварин, інші, ті, що не змирилися з долею, мали **печат** шаленства на лицях; одні плакали, інші сухими **очима** гостро **кололи** своїх мучителів – мали б силу, то вбивали б поглядами*

(П.Загребельний); 4) від фізичного впливу до психічного впливу, спричинення душевного болю: *Скажи мені правду, мій добрий козаче, Що діяти серцю, коли заболить... Як горе, мов терен, всю душу поколе, Коли одиуралось тебе вже усе..?* (О.Афанасьєв-Чужбинський). Префікси, приєднуючись до дієслова, зумовлюють нейтралізацію певних ядерних компонентів його семантики і актуалізацію периферійних елементів інформаційного потенціалу вихідного значення.

Лексико-семантична парадигма вербатива **свердли**, первинним значенням якого є Д1 „обертаючи свердло, робити в чому-небудь отвори, заглибини”, містить 7 значень: Д1Д2^КД1_{фраз}Д3^КД2^КД3К1. Вторинні значення лексеми виникли в кінці ХХ століття, основним джерелом їх появи є функціональне ускладнення вихідного значення (Д2 „робити свердлом глибокі отвори в гірській породі, ґрунті”), метафоричне перенесення ознак дії (^КД1_{фраз} „пильно, пронизливо дивитися на кого-небудь”, ^КД2 „пронизувати повітря, швидко рухаючись”, ^КД3 „постійно і сильно тривожити (про біль)”, варіювання семи семантичного суб’єкта за категоріями персональності/імперсональності (Д3 „прочистати, проточувати отвори, ходи”), конкретності/абстрактності (К1 „непокоїти, гнітити”).

Лексико-семантична парадигма вербатива **топити**, разом із первинним значенням Д1 „нагріваючи, робити м’яким, рідким”, містить 8 семем: Д1Д2_{спец}Д3_{техн}^КД3_{фраз}К1К2К3_{фраз}К4_{фраз}. Розвиток у дієслова *топити* абстрактних ЛСВ, які не були безпосередньо пов’язані з фізичними діями і можуть бути віднесені до моральних або раціональних (К1 „робити м’якшим, лагіднішим; розчулювати”, К2 „сприяти зникненню чого-небудь”, К3_{фраз} „ліквідувати холодність, недовір’я, ін.”, К4_{фраз} „позбутися загрози чого-небудь”), був спричинений абстрактним сприйняттям людиною навколишнього світу та відображенням нових реалій та їх ознак у мовній картині світу.

Схарактеризовано також розвиток багатозначності дієслів *нищити, громити, сікти, рубати, тяти, стругати, тесати, кувати, клепати, дробити, кришити, тикати, шпигати, шпиняти, штрикати, буравити, плавити, варити та ін.*

Дослідження семантичних структур та умов функціонування дієслів КФД виявило, що для більшості дієслів КФД з семантикою зруйнування і пошкодження об’єкта характерна поняттєва полісемія. У семантичних структурах лексем аналізованих підгруп метафоричні значення домінують над метонімічними. Метафоричні перенесення зумовлені субкатегорійним варіюванням семи суб’єкта та об’єкта за категоріями конкретність/абстрактність, істота/неістота, персональність/імперсональність, а також актуалізацією експліцитних та імпліцитних сем вихідного значення, аналогією, варіюванням акціональних характеристик дієслів, рідше зовнішньою подібністю дій, звуковою формою дієслова, виникненням образно-символічних асоціацій, фразеологізацією контексту, семантичною конденсацією. Похідні метонімічні значення виникають на основі результативно-наслідкових та асоціативно-поняттєвих відношень.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження зроблено такі основні висновки:

Процес розвитку лексичних значень є багатовекторним, зумовленим низкою чинників гносеологічного, психологічного, прагматичного і власне лінгвістичного характеру. Виникнення нових переносних значень у дієслова можна пояснити також екстралінгвістичними чинниками. Крім згаданих, на семантичні зміни дієслова може впливати його контекстуальне оточення (лексико-синтаксичне чи синтаксико-фразеологічне), аспектуальні характеристики лексеми, звукове оформлення та лексична система, в якій воно існує.

Полісемія пов'язана з лексичною синонімією та словотвором. Закон семантичної аналогії, згідно з яким синоніми розвивають однакові переносні значення, є підтвердженням впливу на розвиток багатозначності системних зв'язків.

У семантиці перехідної дієслівної лексеми зафіксовано її суб'єктні та об'єктні зв'язки, суб'єктна і об'єктна спрямованість дії, тому семантичні варіанти дієслова формуються зазвичай у результаті складних взаємовідношень між дієсловом і тими розрядами слів, які можуть виступати у сполученні з ним.

Дієслівна полісемія ґрунтується на засадах логічної і семантичної валентності. Лексико-семантичні варіанти багатозначного дієслова можна ідентифікувати у відповідних контекстах, бо план змісту дієслівної лексичної одиниці реалізується не ізольовано, а в безпосередніх зв'язках з іншими лексемами у межах висловлення. Семантична валентність уточнює семантику логічних актантів на рівні таксономічних класів. Логічна та семантична валентності пов'язані між собою і визначають семантичну модель ситуації.

У формуванні нових значень дієслів конкретної фізичної дії беруть участь семантичні ознаки первинного значення, а також семантичні категорії, що уточнюють семантику дієслова. Визначальними для формування переносної семантики дієслів конкретної дії виступають семантичні категорії суб'єкта та об'єкта: конкретність/абстрактність, істота/неістота, персональність/ імперсональність (особа/неособа). Значення дієслова варіюється відповідно до семантики іменників, що виступають у ролі суб'єкта та об'єкта дієслівної дії.

Поява іменників з абстрактною (пропозитивною) семантикою у ролі об'єктів при дієслові КФД веде до його узагальненості, дематеріалізує дієслово (*будувати гіпотези, різати душу, зруйнувати стосунки, знищити віру, кремсати життя* тощо); при цьому абстрактні іменники зазнають опредметнення, конкретизації.

Семантичну деривацію завжди супроводжує зміна семантичної сполучуваності. За дієслівної метафоричної деривації відбувається активне зрушення таксономічного класу суб'єкта та об'єкта у напрямку від людини, природних явищ, фізичних артефактів, техніки до інтелектуальних артефактів, соціальних, емоційних та психічних явищ (*зарубати ворога – зарубати статтю,*

різати галушки – різати на іспиті, розтопити олово – розтопити сумніви, колупати землю – колупати на серці).

Архаїчні семеми, що належать до маргінальних явищ мови, і застарілі значення, що використовуються в сучасному літературному мовленні для стилізації мовлення, відбивають живі процеси розвитку семантичної структури слова (ускладнення, спрощення, переінтеграцію ЛСВ) та словникового складу мови в цілому, а також взаємодію різних компонентів вихідного значення дієслова. Архаїчні (застарілі) номінації пов'язані з архаїзацією контекстного оточення лексеми, а також зникненням відповідних мовних фактів: *гризти* „терти, тиснути (про взуття)”, *кувати речі недобрії* „плести плітки”, *мостити* „робити постолі”, *варити* „повчати, читати науку”, *стругати вулиці* „чистити” тощо.

Сленгові деривати *гатити* (ціну), *мовчанка задовбала*, *різати диски*, *вирубатися від втоми*, *рубати в математиці*, *сікти* (*варити*) в комп'ютерах є зразком мовної тенденції до технократизму та антропоцентризму, їх виникнення пов'язане із загальною тенденцією демократизації суспільства та мови.

Індивідуально-авторські (оказіональні) значення характеризуються невисокою частотністю вживання, новизною, стилістичним та емоційно-оцінним забарвленням: *копирснути кудись* „полетіти”, *руйнувати увагу* „заважати”, *копати очима* „дивитися”, *гризти* „розмивати”, *мостити* „недбало будувати що-небудь” тощо.

Нові значення дістають своєрідну граматичну спеціалізацію. Усю повноту граматичних ознак дієслова мають в основному значенні (Д1) та значеннях, що функціонально ускладнюють первинне (Д2, Д_х), коли дієслово сполучається з найменуванням особи – активного діяча у ролі суб'єкта дії та з іменником предметної семантики у функції об'єкта дії. У вторинних значеннях граматичні категорії дієслова, зокрема виду, перехідності/неперехідності, особи, є неповними.

На семантичному рівні метафоризація зумовлює втрату частини сем вихідної семеми і появу нових сем у семантичній структурі похідної семеми. Метафоричні зрушення в семному складі семеми супроводжуються зрушеннями в характері суб'єктів та об'єктів, що сполучаються з метафоризованим дієсловом. Дієслівна метафора ґрунтується на зближенні та порівнянні двох дій за внутрішніми семантичними ознаками: способом виконання дії, метою, результатом, причиною, динамічністю, інтенсивністю тощо. Внутрішньослівними мотивантами похідних семем можуть виступати експліцитні та імпліцитні семи мети, способу, характеру дії, причини дії, кількісної характеристики матеріалу, перебігу дії у часі, характеру об'єкта дії тощо.

У процесі розвитку метонімічно мотивованої семеми дієслівної лексеми не відбувається втрати чи набування якихось сем, здійснюється внутрішня перебудова семної структури: у результаті зміщення акцентів у семемі актуалізується і підкреслюється одна її частина, інша стає другорядною. З мовного погляду ця внутрішня перебудова семеми зумовлена зміною суб'єктної чи

об'єктної валентності дієслова. Продуктивним щодо утворення вторинних семем у дієслів конкретної фізичної дії стало метонімічне перенесення на основі результативно-наслідкових зв'язків (суб'єктно-об'єктна метонімія) за моделями „дія → спосіб виконання дії”, „дія → результат цієї дії”, „дія → наслідок дії” та асоціативно-поняттєвих зв'язків (об'єктна метонімія) за моделями „матеріал → готовий об'єкт з цього матеріалу”, „дія → видобування об'єкта тим способом, який позначає дія”. Метонімічне перенесення не змінює референтну віднесеність дієслова.

У результаті вторинної номінації, що зумовлена логіко-поняттєвими, семантико-валентнісними або й словотвірними чи позамовними чинниками, розширюються значення дієслівних лексем не лише в системі мови, у мовленні, а й у стилістичних можливостях їхнього використання як синонімічних засобів, насамперед у художніх текстах.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Шумейкіна А.В. Регулярна дієслівна полісемія // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.І. Гончаров. – К.: Знання України, 2006. – С. 183 – 191.
2. Шумейкіна А.В. Багатозначні дієслова конкретної фізичної дії *ламати, топтати, бити, гризти* в сучасній українській мові: функціональний аспект (на матеріалі історичного роману П.Загребельного „Євпраксія”) // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. А.П. Грищенко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – Випуск 2. – С. 301 – 310.
3. Шумейкіна А.В. Лексико-семантична парадигма дієслова *гатити* та роль асоціацій у формуванні нових значень дієслова // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.І. Чередниченко. – К.: Київський ун-т, 2007. – Випуск 21. – Частина 3. – С. 299 – 305.
4. Шумейкіна А.В., Задорожна О.Є. Функціонування вторинних лексико-семантичних варіантів дієслова *руйнувати* в сучасній українській мові // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія.– І.-Ф.: ЦІТ, 2007. – Випуск XV – XVIII. – С. 386 – 390. (Автор дослідила механізми та чинники формування вторинних лексико-семантичних варіантів дієслова *руйнувати*.)
5. Шумейкіна А.В. Лексична полісемія дієслів конкретної фізичної дії з первинною семантикою пошкодження об'єкта // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Я. Плющ. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – Випуск 3. – С. 163 – 173.

6. Шумейкіна А.В. Багатозначність і контекст // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції: У 5 т. / Редкол. І.І. Тимошенко та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – Т.4. – С. 102 – 105.
7. Шумейкіна А.В. Моделі регулярного дієслівного метафоричного перенесення // Семантика мови і тексту: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції / Редкол. В.І. Кононенко та ін. – І.-Ф.: ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 212 – 215.
8. Шумейкіна А.В. Об'єктне варіювання як чинник формування нових значень дієслова // Україністика: нові імена в науці: Зб. наук. пр. / Редкол. А.П. Загнітко та ін. – Горлівка: Вид-во ГДГШМ, 2006. – С. 50 – 53.

АНОТАЦІЯ

Шумейкіна А.В. Багатозначність дієслів конкретної фізичної дії в сучасній українській літературній мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2007.

У дисертації досліджено багатозначність дієслів конкретної фізичної дії в сучасній українській літературній мові. Семантичний і функціональний аспекти полісемії багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з'ясовано на матеріалі дієслів, що належать до трьох лексико-семантичних груп – створення, зруйнування і пошкодження, які було класифікаційно поділено на відповідні мікрогрупи.

У першому розділі дисертаційної роботи розглянуто теоретичні засади лексичної полісемії, проаналізовано організацію семантичної структури полісемантими, з'ясовано сутність понять „лексема”, „семема”, „сема”, визначено та описано, крім узуальних, периферійні типи значень: архаїчні, сленгові та okazіональні значення.

У другому розділі дисертації досліджено семантичні структури багатозначних дієслів конкретної фізичної дії з первинною семантикою створення об'єкта, з'ясовано специфіку формування дієслівних семантичних дериватів, розглянуто умови та механізми появи нових значень у дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта.

У третьому розділі дисертаційної роботи здійснено аналіз вторинних лексико-семантичних варіантів, яких набули дієслова конкретної фізичної дії з первинною семантикою зруйнування і пошкодження об'єкта, проаналізовано мотивацію кожної семеми.

У процесі аналізу простежено особливості функціонування полісемічних дієслів фізичної дії у синтаксичних побудовах, з'ясовано контекстуальні умови функціонування лексико-семантичних

варіантів дієслів, описано зв'язки між значеннями у структурі лексеми та виявлено семантичні компоненти, що мотивують вторинні значення. Дослідження значеннєвих парадигм полісемантичних дієслів здійснено на основі урахування взаємодії парадигматичних і синтагматичних векторів структурної організації лексики.

Матеріали та результати дисертаційного дослідження сприятимуть поглибленому осмисленню механізмів формування значень, ролі синтагматики та позамовних чинників у цьому процесі, регулярності розвитку полісемії. Комплексний аналіз денотативних, конотативних і денотативно-конотативних семем уможливить систематизацію значень дієслів української мови.

Ключові слова: багатозначність, дієслова конкретної фізичної дії, лексико-семантична група, семема/лексико-семантичний варіант/семантичний дериват, сема, валентність дієслова, семантична структура слова, семантичні перетворення, поняттєва і функціональна багатозначність.

АННОТАЦІЯ

Шумейкина А.В. Многозначность глаголов конкретного физического действия в современном украинском литературном языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2007.

В диссертации исследована многозначность глаголов конкретного физического действия в современном украинском литературном языке. Семантический и функциональный аспекты полисемии многозначных глаголов конкретного физического действия исследованы на материале глаголов трёх лексико-семантических групп – создания, разрушения и деформации, которые были классифицированы на микрогруппы.

В процессе анализа определена специфика формирования глагольных семантических дериватов, выявлены особенности семантической организации значений глаголов, изучены условия, механизмы и факторы, которые воздействуют на появление новых значений у глаголов.

В первом разделе диссертации раскрыты теоретические основы лексической полисемии, исследована организация семантической структуры полисемантемы, определены и описаны, помимо узуальных, периферийные типы значений: окказиональные, архаические и сленговые семантические дериваты.

Во втором разделе диссертации исследована семантическая структура многозначных глаголов конкретного физического действия лексико-семантической группы создания объекта. Глаголы с конструктивной семантикой классифицированы на микрогруппы со значением: 1) „создание объекта с параметрической характеристикой длины” (*гатити, городити, крити, мостити*); 2)

„создание объекта с параметрической характеристикой высоты” (*будувати, мурувати*); 3) „создание объекта с параметрической характеристикой глубины” (*копати, рити, колупати, копирсати, довбати, шпортати*). Определена специфика формирования глагольных лексико-семантических вариантов, раскрыты условия и механизмы появления новых значений у глаголов конкретного физического действия с семантикой создания объекта.

В третьем разделе диссертационной работы исследована парадигма значений глаголов конкретного физического действия лексико-семантических групп разрушения и деформации объекта. Глаголы с деструктивной семантикой классифицированы на микрогруппы со значением: 1) „разрушать, превращать в руины, уничтожать объект” (*руйнувати, нищити, троцити, громити, крушити*); 2) „разделять объект на части” (*різати, сікти, рубати, краяти, тяти, кремсати*); 3) „обрабатывать/отделять поверхность объекта” (*пиляти, стругати, тесати, кувати, клепати*); 4) „разбивать, размельчать объект” (*гризти, дробити, кришити*); 5) „нажимать, прокалывать объект” (*колоти, тикати, шпигати, шпиняти, штрикати*); 6) „изменять структуру поверхности объекта” (*свердлити, буравити*); 7) „температурно влиять на объект” (*топити, плавити, варити*).

При дифференциации ЛСВ глагола релевантными выступают следующие семантические и грамматические признаки: 1) изменение таксономической сферы глагола; 2) семантика существительных в функции субъекта и объекта действия; 3) наличие экспрессивного или стилистического окраса; 4) новое синтаксическое поведение глагола (переходность/непереходность, форма вида, лица и т.д.); 5) наличие/отсутствие существительного в функции инструмента действия; 6) категория числа существительного в роли субъекта и объекта действия; 7) конкретизация предлога в предложно-именной конструкции.

В процессе анализа выявлены семантические категории существительных в роли субъекта и объекта действия, которые способствуют варьированию глагольного значения и влияют на формирование новых семантических дериватов: конкретность/абстрактность, живой/неживой предмет, одушевленность/неодушевленность (субъекта и объекта).

Установлено, что мотивантами вторичных значений выступают как архисемы, так и дифференциальные эксплицитные или имплицитные семантические компоненты первичного значения: инструмент, способ действия, цель действия, результат действия, причина действия, характер действия (динамичность, интенсивность, многократность и т.д.), количественная характеристика материала, характер объекта действия и др.

В работе отмечены семантическое своеобразие, грамматические особенности, а также специфика функционирования глаголов конкретного физического действия в структуре предложений украинского языка.

Проблема многозначности рассматривается в аспекте синтагматических и парадигматических отношений глаголов конкретного физического действия. Функциональный подход позволил

исследовать контекстуальные условия функционирования лексико-семантических вариантов. Валентный и компонентный анализы способствовали установлению связей между значениями в структуре лексемы, определению семантических компонентов, мотивирующих формирование вторичных значений.

Материалы и результаты исследования способствуют осмыслению механизмов формирования значений, роли синтагматики и вневелингвистических факторов в этом процессе, регулярности развития полисемии. Комплексный анализ денотативных, конотативных и денотативно-конотативных значений позволяет систематизировать значения глагольных лексем украинского языка.

Ключевые слова: многозначность, глаголы конкретного физического действия, лексико-семантическая группа, семема/лексико-семантический вариант/ семантический дериват, сема, валентность глагола, семантическая структура слова, семантические изменения, понятийная и функциональная многозначность.

ANNOTATION

Shumeykina A.V. The Polysemy of the Concrete Physical Action Verbs in the Modern Ukrainian Literary Language. – Manuscript.

The dissertation for attaining a scientific degree of Candidate of Philological Sciences, specialty 10.02.01 – The Ukrainian Language. – M.P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2007.

The thesis presents a scientific investigation of the polysemy of the concrete physical action verbs in the modern Ukrainian literary language. The semantic and functional aspects of the multivalued concrete physical action verbs are investigated on the material of three lexico-semantic groups of verbs with the primary meanings “to build”, “to destroy” and “to deform” which have been transformed into the appropriate microgroups.

The first part of the research work reviews the theoretical principles of lexical polysemy and specific character of semantic organization of a word, the essence of the notions “lexeme”, “sememe”, “seme”, and the types of the meanings including usual generally known meanings and peripheral meanings such as the archaic ones, the slangy ones and the occasionalisms.

The second part of the dissertation focuses upon the valency and semantic structure of the concrete physical action verbs which have the primary meaning “to build something”.

The concluding part of the research work presents the analysis of the secondary lexico-semantic variants attaining by the concrete physical action verbs which have the primary meanings “to destroy” and “to deform something”.

The studying of semantic structure of the polysemous lexemes is based on the syntagmatic and paradigmatic characteristics of the verbs. The functional observation of the verbs given in the dissertation allows to take a better advantage of the peculiarities of the verbal lexico-semantic variants' organization as one may establish a meaning of a word if he observes its usage in the different contexts. The valent analysis and the analysis of the minimal components of a meaning as the main instruments of the investigation allow to describe the mechanisms of the semantic modifications, the lexico-semantic variants' relationship and semantic components which take part in the meaning creation.

The research work has greatly widened the understanding of general mechanisms of the meaning formation, particularizes the role of contextual conditions and non-linguistic factors for this process, traces the regularities of the polysemy development and functioning of the lexico-semantic variants in the sentence structures, and presents the complex systematic investigation of the denotative, connotative and denotative-connotative meanings.

Key words: polysemy, concrete physical action verbs, a lexico-semantic group, a sememe/a lexico-semantic variant/a semantic derivative, a sema, valency, a semantic structure of a lexeme, semantic changes, conceptual and functional polysemy.